

УДК 821.162.1-1:130.3 З. Герберт

Руслана МАНЬКО

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

МЕТАФІЗИКА СМЕРТІ В ПОЕЗІЇ ЗБІГНЄВА ГЕРБЕРТА

У статті досліджено та систематизовано філософсько-поетичні пошуки Збігнєва Герберта у сфері танатичної лірики, простежено передумови появи відтінків смерті в поезії автора, з'ясовано особливості ліричного героя у контексті досліджуваних творів, виявлено, у чому полягає новаторство Герберта у сфері поетики такого типу; проінтерпретовано вибрані поезії автора, розкрито їх філософське підґрунтя.

Ключові слова: страх смерті, повсякденна свідомість, небуття, смерть своя, смерть твоя, смерть перевернута.

W artykule zbadano i usystematyzowano filozoficzno-poetyckie poszukiwania Herberta w zakresie senilnej liryki, prześlędzono zasady pojawiania się postaci śmierci w poezji autora, wyjaśniono właściwości bohatera lirycznego w kontekście badanych utworów, ujawniono, na czym polega nowatorstwo Herberta w zakresie takiego typu poetyki; zinterpretowano wybrane wiersze autora, ukazano ich podłoże filozoficzne.

Słowa kluczowe: lęk przed śmiercią, powszednia świadomość, niebyt, śmierć своя, śmierć твоя, śmierć jest odwrócona.

The given article deals with Herbert's philosophical-poetic research about the Thanatos poetry. The pre-conditions of appearance of death tints are traced in the poetry of this author. In this research the features of lyric hero are found out in the context of the probed works. There are also discovered the innovations of Herbert in the field of poetics of such a type. The chosen poetries of the author are interpreted and exposed their philosophical subsoil.

Keywords: fear of death, everyday consciousness, nonexistence, death itself, your death and inverted death.

Смерть є найважливішим явищем нашого життя. Власне, не можна прожити життя, не маючи відповідного ставлення до смерті, шлях якої розпочинається з моменту народження людини. Святий Августин у «Сповідях» метафорично називає його «бігом до смерті». З погляду біології, смерть закодована в генах людини, вписана в її фізіологічний розвиток і активована відмиранням клітин організму. Людині важко змиритися з тим, що її тіло молоде чи старе, здорове чи хворе, втрачає свою красу й енергію. Життєві сили покидають його, залишаючи по собі психологічний чи фізичний біль. За словами Рікера, нам важко погодитися з тим, що помремо і нас ніхто не любитиме [10, с. 7]. Цю думку можна розглянути глибше, оскільки зникнення в небутті робить неможливим любов до буття і себе у ньому. Відчуття безпорадності перед смертю породжують страх і ненависть, що веде до песимізму або нігілізму. Із релігійного аспекту цієї проблеми впливає, що буття без смерті було б зубожілим. Без питання про істоту смерті, життя людини зводилося б до існування рослин чи тварин, котрим вона не відома. Смерть — наш нерозлучний супутник — збагачує життя мислячої людини очікуванням на вічність, почуттям обов'язку та відповідальності. Та все ж свого ставлення до стану бути мертвим

жодна людина не в змозі виразити, оскільки це відчуття їй невідоме. Виникає питання, чим, властиво, є смерть, які ознаки свідчать про її прихід, коли слід чекати?

Незважаючи на постійний інтерес до цієї проблеми, дефініція самого поняття «смерть» з'явилася лише в серпні 1968 року на 22-й Всесвітній медичній асамблеї лікарів в Сідней (Австралія). Зміст його розкрито в «Сіднейській декларації стосовно смерті» і полягає у встановленні часу смерті людського організму як поступового відмирання клітин внаслідок кисневої недостатності й невідоротної втрати функцій головного мозку¹. Таке біометричне визначення поняття підлягає критиці з боку представників інших наукових сфер (філософів, теологів, психологів).

Сучасний французький філософ і демограф Філіп Арьєс у праці «Людина перед лицем смерті» досліджує її феномен і виводить на арену два різновиди: «смерть приручена» та «смерть перевернута». Перша з них, закоріненна глибоко в християнстві, несе у собі архаїчне сприйняття як чогось звичного, зрозумілого, натурального і специфічно виділеного серед всього іншого. Арьєс стверджує, що від Гомера аж до Толстого ставлення до неї не змінилося

¹ Права человека и профессиональная ответственность врача» в документах международных организаций. — К. : «Сфера», 1999.

і це суперечить історичній мінливості. Стара позиція стосовно смерті, як до близької, добре знайомої та невідчутної, надто суперечить сучасному сприйняттю, від чого відчувається такий страх, що навіть боїмося назвати її ім'я [1, с. 58–59]. Так автор пояснює «смерть приречену» та ділить її на чотири підвиди: «помираємо всі», «власна смерть», «смерть довга і близька», «твоя смерть».

Момент смерті — не специфічно фізіологічна подія, що підпадає під наукове визначення. Це, радше, момент із філософськими дефініціями, у яких йдеться, про те, що означає бути живим [3, с. 100]. Це підтверджує думку про гіпотетичний кінець існування в часі реального існування і вводить у відчуття страху перед тривалістю процесу, що розтягується внаслідок розвитку медичних технологій. Людина ХХ століття приречена на їхнє застосування у ході лікування, чим й уповільнюється процес ходу у вічність. Таким чином, смерть медикалізується.

ХХ століття принесло відмінність у ставленні до неминучого. Страх перед кінцем існування змінюється на незгоду на кінець. На сцені з'являється «смерть перевернута», що характеризується розтягненням процесу помирання, зміщенням його в часі й свідомості як окремого індивіда, так і всього суспільства. Медикалізація смерті характеризується зміною психологічного стану не лише помираючого, а й його рідних та близьких. Пауль Рікер підтверджує цю думку: «Мій бій іде з і проти образу майбутнього померлого, котрим стану для решти за життя»² [10, с. 38]. Разом із відтяганням смерті з'являється страх перед розмовою про неї. Витіснена зі свідомості, покрита таємницею мовчання, вона позбавлена культурної оправки і стає «дикою» [14, с. 16]. Арьес із контексту «дикої смерті» виводить, як попередньо згадано, «смерть перевернута» на заперечення «смерті приреченій», у рамках якої факт, що відбувся, втрачає соціальний та публічний зміст. Самотня людина бореться зі своїм кінцем. Вона помирає в лікарні наодинці або ж серед чужих людей, часто об'єктивно не знаючи про свій стан і не маючи впливу на процес. Страх перед помиранням — це специфічний стан, що висуває на перший план: побоювання втрати керування власних фізіологічних процесів та почуття сорому [14, с. 26]. Покинутій людській одиниці, яка відчуває страх перед невідомістю, уже не приходиться на

допомогу ритуал помирання, який заспокоює нервову напругу. Позбавлення смерті культурної оправки, тривіальність, десакаралізація несе втрату гідного і повного досвіду. Таким чином, місце смерті, витісненої зі свідомості людини, займає філософія хвороби. Відбувається аксіологічне знищення смерті. Про смерть не говорять, це означає, що її немає. Смерті немає, натомість присутня старість із різноманітними хворобами, що призводять до неминучого кінця. Медикалізація смерті, її семантичне зникнення розмиває межі між існуванням та кінцем існування.

У творчості відомого польського літератора Збігнева Герберта тема смерті займає особливе місце. На це звернули увагу такі дослідники його творчості, як Юзеф Марія Ришар, Яцек Лукасевіч, Йоанна Седлецка, Юліан Корнгаузер, Дагмара Завістовска-Точек, Павел Панас та інші. У нашому дослідженні спираємося на найбільш цікаві, з огляду на обрану тему.

Метафізику смерті розглядають у семантичному, філософському, теологічному, літературознавчому, психологічному і суспільному аспектах. Вона стала основою багатьох інтердисциплінарних досліджень.

Смерть у творчості Герберта має різні обличчя. У ранній творчості вона набуває рис катастрофізму, що характеризується зникненням мікро- та макрокосмосів у мегапросторі, який безжально їх поглинає. Пізніше — це спостереження за помиранням іншого та очікування на власну довгу подорож без повернення.

Метою статті є виявлення, дослідження, систематизація та інтерпретація танатичних аспектів лірики Збігнева Герберта. Отже, слід дослідити та систематизувати філософсько-поетичні пошуки Герберта у сфері танатичної лірики; простежити передумови появи відтінків смерті в поезії автора; з'ясувати та пояснити особливості ліричного героя у контексті досліджуваних творів; виявити, у чому полягає новаторство Герберта у поезиці такого типу; проінтерпретувати вибрані поезії автора, розкрити їх філософське підґрунтя; з'ясувати й описати особливості поетичної мови у творах Збігнева Герберта.

Тема смерті у творчості Збігнева Герберта простежується із перших його творів, де автор говорить не лише про кінець окремого індивіда — коханої чи близької людини, друга, а й про занепад окремих цивілізацій, народів. Це стало темою дослідження Пшемислава Чаплінського «Смерть, або про недосконалість».

² Тут і далі переклад мій. — Р. М.

Автор виділяє три різновиди смерті у творчому доробку Герберта: смерть загальна (катастрофи і катастрофізм), смерть особиста (песимізм) та смерть емпірична [5, с. 72]. Феномен смерті у ранній творчості Герберта набуває рис катастрофізму космологічного, історичного та аксіологічного. Прикладом цього можуть послужити вірші «Вівтар», «Хрест», «Тремтить і б'ється неспокоєм», «Пісня про барабан» та інші.

Виходячи із попередньо наведених концепцій, можна стверджувати, що вірш «Тремтить і б'ється неспокоєм» із дебютної збірки «Струна світла» може бути прикладом першого виду смерті, виділеного Чаплінським. Автор вірша стоїть на порозі неминучого майбутнього, ще відсутнього, та вже загрозового, вражаючого своїми масштабами. Виходячи з семантики поняття «майбутнє», поет відчуває екзистенційний страх перед тим, чого не можна побачити, почути чи торкнутись. Його майбутня невідомість немає назви. Перші рядки його твору —

«drży i faluje niepokojem
ogromna przestrzeń małych planet
która jak morze mnie pochłonie³» —

просякнуті відчуттям невідворотної катастрофи, загибелі. Автор використав дієслово «*pochłonie*», вжите у формі майбутнього часу для яскравішого змалювання трагічності моменту. Експресивними мазками відтворена «*ogromna przestrzeń małych planet*», що немов дикий звір чигає на свою здобич, відчуваючи тремтіння її шкіри і пришвидшене биття серця. Кон'юнктне «*drżyifalujenienepokojem*» підкреслює цей стан.

Катастрофізм такого типу в Герберта не має характеру пророчого, а є внутрішньо осмисленим і прийнятим як неминучість, смерть. Про це свідчить використання автором малої букви у першому слові першого рядка, що у контексті його творчості сприймається як синонім буденності, прозаїчності, обдуманості, прийнятності. Польський дослідник творчості Герберта Піотр Семашко зауважує: «Його катастрофізм часто певним чином набуває особистого характеру; виявляє індивідуальний неспокій; розглядає себе як елемент реальності, складову світу» [12,

³ Тремтить і б'ється неспокоєм.
малих планет широкий простір,
який пожере мене як море.

с. 23]. Ця цитата сприймається як аплікація до наступної строфи:

«uwięzła w pulsach sekundników
jak młyńskie koła ciepłej krwi
rok obracają bardzo szybki⁴».

Автор яскравими колористичними мазками вимальовує джерело свого страху перед зникненням. Катастрофізм Герберта виходить з історизму і дає бачення поакополіптичного стану світу. Поет здійснює плавний перехід від переднеминучості до по-неминучості. Він перебуває у стані вибору власного шляху і dokonує цього «z atomów punktów gwiazd ułamków/ buduje trudną nieskończoność/ pod szyderstwami Akwilonów/ portyk ruch jemu wznoszą trwaniu»⁵.

У поетичному доробку автора відомого всім Пана Когіто ліричний герой може пізнавати смерть емпіричною. Це відбувається у процесі спостереження. Пауль Рікер у «Жити аж до смерті» зауважує: «Насамперед пізнається смерть когось близького або когось невідомого» [10, с. 36].

У вірші «Пан Когіто розглядає померлого друга»:

«Pan Cogito wyszedł nakorytarz
zapalić papierosa (...)
kiedy powrócił
nie zastał już przyjaciela
na jego miejscu
leżało coś innego
z przekrzywioną głową
i wytrzeszczonymi oczyma».

Спостереження над невідворотністю приводить до екзистенційного страху ліричного героя, оскільки «я», розпливаючись у безмежжі космосу, втрачає власну індивідуальність. Отже, самотнє «я» перед обличчям смерті охоплене жахом не самої смерті, а розчиненням у небутті:

«Pan Cogito
zaczekał jeszcze chwilę
wpatrywał się w to co zostało
było puste

⁴ застряглий у пульсах секундної стрілки,
мов млина колеса у теплій крові,
рік обертають минаючий швидко.

⁵ з уламків зір й атомів моментів
важку збудую безконечність
під аквілонів глузування
я пристані крихкому возведу триванню.

jak worek
kurczyło się
coraz bardziej
ściskane niewidzialnymi kleszczami
miażdżne innym czasem

gdyby obrucił się w kamień
w ciężką rzeźbę z marmuru
obojętną i godną
jaka byłaby ulga» [2, с. 278].

Спостереження над приходом чужого кінця життя є нічим іншим, як способом пізнання смислу буття. Це мить торкання до істини, перед якою весь попередній досвід, збережений у свідомості, стає мізерним та дріб'язковим. Колись важливі речі, проблеми та запитання змінюють свої звичні позиції аж до повного нівелювання. На перший план впливає смисл простих речей та понять, таких як *посмішка, погляд, дотик*. Це можна назвати революцією свідомості. Смерть навчає життя. Рікер у передмові «Жити аж до смерті: про траур і радість» до уже цитованої праці питає: «З чого почати це пізніє навчання? Може одразу від суті?»; і сам дає відповідь: «Ні, суть надто близько, отже — затаєна, прихована. Розкриється повільна наприкінці» [10, с. 35].

У цьому контексті можна розглядати ще один твір поета «Аби тільки не ангел». Герберт надає духовній істоті рис «жахливо прозорої досконалості». То ж, що із того, що будемо безсмертними і дивитимемось на Бога, якщо не будемо самими собою. Життя як диво: у кожного погляду, помаху, дотику свої відтінки, свої невимовні барвні палітри, тони і півтони, звуки, відтінки звуків. І хоча цей дивосвіт, подарований Творцем, є лише миттю, поет не готовий обміняти його навіть на бути ангелом у вічності.

Смерть у розумінні Герберта — факт, що відбувся. За словами Сем'яновського, «смерті як екзистенційному явищу не можливо дати чітке і виразне визначення, бо розуму вона неосяжна, ідея смерті не існує» [13, с. 71]. Тож сприйняття смерті ліричним героєм є наслідком закінчення процесу помирання іншої особи, що досягається по закінченню акту спостереження і може бути лише гіпотетичним та індивідуально-суб'єктивним, оскільки такі відчуття важко навіть уявити. У поглядах Сем'яновського і в Герберта звучить аналогія до позиції представ-

ника філософії діалогу Еммануеля Левінаса, що висвітлює Владімеж Тибурскі у статті «Смерть людини у філософському підході»: «...тим, що може наблизити усвідомлення власної смерті, є смерть іншої людини. Власне «смерть іншого» стає для людини фундаментальним досвідом, тоді як відчуття власної смерті в повній мірі їй не дано» [16, с. 5]. Польський літературознавець Павел Панас, поділяючи попередню думку, зауважує: «Єдиним доступним нашим досвідом смерті, котрий можемо звербалізувати, є помирання іншої особи. Про смерть нам відомо лише те, що вдалося побачити на екранах телевізора, або коло ліжка вмираючого. Помирання, про яке розповідаємо, є завжди процесом зовнішнім, поза нами» [9, с. 46].

Есхатологічними роздумами про страх людини перед втратою власної ідентичності просякнуті поезії «Перед ворітьми долини», «Елегія», «Домисли стосовно Варави» із ранніх збірок. Та найбільший акцент покладено у останніх поетичних томах, зокрема у «Елегії на прощання», де зустрічаються незвичні нагромадження старих людей, котрі у муках помирають. Старість і немічність уособлюють ідентичність самого поета, котрий у той час страждав від недуги. Це поглиблює присутність релігійного аспекту, що виступає на цьому етапі як категорія буття. Присутність Бога «присутньо-відсутня», за винятком циклу «Молитовник», де звучить безпосереднє звернення:

«Panie,
Dzięki Ci składam za cały kram życia, w
którym
tonę od niepamiętnych czasów bez rachunku
śmiertelnie
skupiony na ciągłym poszukiwaniu
drobiazgów.

Panie
wiem że dni moje są policzone
zostało ich niewiele
Tyle żebym jeszcze zdążył zebrać piasek
którym przykryją mi twarz» [2, с. 510].

У своїх танатичних віршах пізнього періоду Герберт торкається проблеми очікування кінця. Він унаочнює психологічні труднощі аспекту помирання, з якими стикається людина ХХ століття. Автор поетично реконструює свою біографію, розглядаючи її крізь призму духовних категорій. Прагнучи приховати від

⁶ Abramowska J. Wiersze z aniołami Powtórzenia i wybory: studia z tematologii i poetyki historycznej / Janina Abramowska. — Poznań : Dom Wydawniczy Rebis, 1995. — 372 s.

читача її інтимну хронологію, вдягає маску Старого Поета, виставляє на показ його життя, вималюване зі старанно підібраних елементів власної автобіографії.

Польська дослідниця творчості Герберта Дагмара Завістовска-Точек із контексту «особистої смерті», присутньої у доробку митця, виділяє такі її види: «смерть перевернута» [17, с. 453], «смерть із чоловічим обличчям (смерть несподівана)» [17, с. 494–522], «смерть із жіночим обличчям (довга, лагідна)» [17, с. 522–561].

Будучи важкохворим і довгий час прикутим до ліжка, поет стає в'язнем власного тіла і болю у ньому. У вірші «Кант. Останні дні» (збірка «Епілог бурі») виявляє незгоду на довге помилання (приклад смерті з *чоловічим обличчям*) і апелює:

«Чи справді не могла дарувати йому смерть
раптову
(...)
як обручки коротка подорож поверхнею
столу
коли котиться обертається
нарешті стає як мертвий
жук-скарабей
тож навщо жорстокі ці ігри
зі стареньким
пам'яті варта
непритомне пробудження
острах ночі» [2, с. 523].

Автор підкреслює страх перед кінцем існування; водночас, будучи невідомим власної пам'яті та частково нерухомого тіла, відчуває страх перед розпадом особи під впливом дегуманізації та болю, позбавленого будь-якого смислу. У збірці есе «Лабіринт над морем» автор пише: «Починається болісний занепад ре-

альності. Бачу себе, як у сні, збоку, без можливості порозумітися з власним тілом, що рухається, мов віяло, — нерухомий, прибитий до білого простору, увічнений, мов на фотографії, впійманий у пастку ганьби із важкою тінню за плечима» [6, с. 8–9]. Метафору нерухомості тіла у творчості Герберта дослідив Анджей Франашек у статті «Niewidziane dotychczas zwiedzam okolice. O różnej twórczości Mistrzów» і надав їй значення передсмертного стану особи, котрому передує інтегральний розпад особи, звуження простору, розплив «я» в зовнішньому світі [4, с. 194–195].

Прикладом традиційних приготувань автора до відходу, тобто смерті з *жіночим обличчям*, може стати вірш «Голова йде обертом» зі збірки «Епілог бурі». Герберт описує рихтування до довгої подорожі, задумується над станом речей *по ньому*, ставить питання про співвідносність вимірів *до та по*. Ліричний герой Герберта жалкує про недостатність часу людського життя для повної реалізації.

Написане Гербертом має магічну властивість органічно вписуватися у європейський культурний контекст, а, отже, може легко стати набутком європейського читача. Творчість геніального львів'янина широко досліджена в Європі і майже не досліджена в Україні.

Наше дослідження — одна із нечисленних розвідок, присвячених аналізу творчої спадщини Збігнева Герберта. Вивчення доробку автора допоможе заглибитися у суть його світосприйняття, філософської позиції, котра виростає не із представлення абстрактних понять і вихідних із них загальних істин, а з досвіду, спроби пошуку власних істин.

Інтерпретація смерті в ліриці Збігнева Герберта — це у кожному випадку ледь намічений шлях власних пошуків і відкриттів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. Пер. с фр.; общ. ред. С. В. Оболенской; предисл. А. Я. Гуревича / Ф. Арьес. — М. : Издательская группа «Прогресс» — «Прогресс-Академия», 1992. — 528 с.
2. Герберт З. Поезії [Текст] / Пер. укр. мовою В. В. Дмитрука / З. Герберт. — Львів : Каменяр, 2007. — 641 с.
3. Clark W. R. *Płeć i śmierć* / W. R. Clark / Tłum. A. Alichniewicz, A. Szczęsna. — Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2000. — 142 s.
4. Franaszek A. «Nie widziane dotychczas zwiedzam okolice». *Opóźnej twórczości Mistrzów* / A. Franaszek // *Polonistyka*. — 1999. — № 4. — S. 194–195.
5. Mikrologi ze śmiercią: motywy tanatyczne we współczesnej literaturze polskiej / Przemysław Czapliński. *Śmierć, czyli o niedoskonałości* — Zbigniew Herbert. — Poznań : Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka, 2001. — S. 71–92.
6. Herbert Z. *Labirynt nad morzem* / Z. Herbert. — Warszawa : Fundacja Zeszytów Literackich, 2000. — 209 s.
7. Kornhauzer J. *Uśmiech Sfinksa. O poezji Zbigniewa Herberta* / J. Kornhauzer. — Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2001. — 163 s.
8. Łukasiewicz J. *Herbert* / J. Łukasiewicz. — Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 2001. — 260 s.
9. Panas P. *Cieniem nakryci po oczy: śmierć i jej postacie w twórczości Zbigniewa Herberta* / P. Panas //

Czułość dla Minotaura: metafizyka i miłość konkretnego w twórczości Zbigniewa Herberta / Red. Józef Maria Ryszar przy współud. Magdaleny Cichej. — Lublin : Gaudium, 2005. — S. 41–96.

10. Ricoeur P. Życie aż do śmierci: oraz fragmenty / P. Ricoeur. — Tł. A. Turczyn. — Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2008. — 148 s.

11. Ryszar J. M. Stróż brata swego. Zasada odpowiedzialności w liryce Zbigniewa Herberta / J. M. Ryszar. — Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2004. — 230 s. (przypisy na s. 49).

12. Siemaszko P. Zmienność i trwanie: o eseistyce Zbigniewa Herberta / P. Siemaszko. — Instytut Wydawniczy «Świadectwo», 1996. — 178 s.

13. Siemianowski A. Śmierć i perspektywa nadziei: esej filozoficzny o ostatecznych sprawach człowieka / A. Siemianowski. — Gniezno, 1992. — 205 s.

14. Szewczyk K. Lęk, nicość i respirator. Wzorce śmierci w nowożytnej cywilizacji Zachodu / M. Gałuszka, K. Szewczyk (red.) // Umierać bez lęku. Wstęp do bioetyki kulturowej. — Warszawa, 1996. — S. 16–27.

15. Szymańska A. Dotknąć istoty rzeczy. Zbigniew Herbert w poszukiwaniu sensu / A. Szymańska // Przegląd Powszechny. — 2008. — № 10 (1046). — S. 73–89.

16. Tyburski W. Śmierć człowieka w ujęciu filozoficznym / W. Tyburski // Udar Mózgu. — 2007. — T. 9, № 1. — S. 1–9 (artykuł specjalny).

17. Zawistowska-Toczek D. Stary poeta: ars moriendi w późnej twórczości Zbigniewa Herberta / D. Zawistowska-Toczek. — Lublin : «Gaudium», 2008. — 611 s. (Biblioteka Pana Cogito).